

A409

Tetrao tetrix

(L., 1758)

Cietrzew

Rząd: grzebiące, rodzina: głuszcowate

Status gatunku w Polsce

Gatunek lęgowy, zimujący, w skali kraju bardzo nieliczny, lokalnie nieliczny lub średnio liczny.

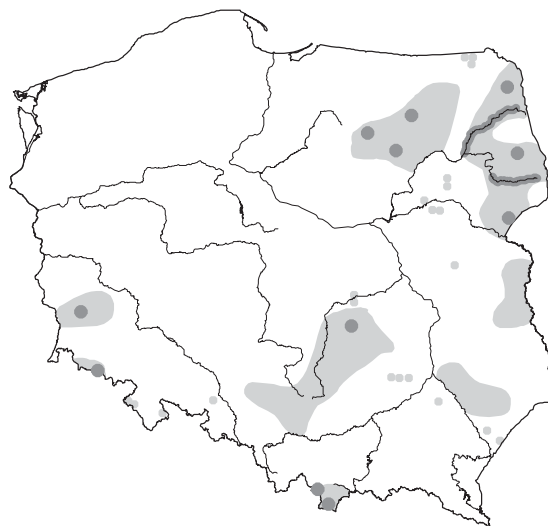
Opis gatunku

Cietrzew jest ptakiem wielkości kruka. Długość ciała dorosłych cietrzewi wynosi u samców (koguty) 53–68 cm, a samic (kury) 40–51 cm. Rozpiętość skrzydeł kogutów wynosi 90–100 cm, a kur 66–70 cm. Masa ciała dorosłych kogutów w Polsce 1,0–2,0 kg, a kur 0,7–1,0 kg. Wyraźny dimorfizm płciowy wyrażony jest odmiennym ubarwieniem szaty (upierzenia) i różną masą ciała. Samiec ma szatę z dominacją czerni, z granatowym połyskiem. Kontrastuje z nią biel piór podogonia oraz lusterek (plam) i pręg na skrzydłach, które widoczne są z dużej odległości. Nad okiem czerwona brew, szczególnie wyraźna w okresie godowym. Ogon z głębokim wcięciem pośrodku, wygięty w kształcie liry. Samica, zwana kurą lub cieciorką, ma szatę od rdzawo- do złotobrzazowej, z wyraźnym srebrnoszarym i ciemnobrzazowym, falistym wzorem. Brew wąska, ogon lekko klinowaty, zakończony płytkim wcięciem. Głowa jest nieduża, tułów krępy, skrzydła stosunkowo krótkie, tępo zakończone. Nogi krótkie, opierzone po palce. Trzy palce są długie i skierowane do przodu, czwarty krótki i skierowany do tyłu, co dobrze widać na tropie.

Pisklęta po wykluciu pokryte są puchem w tonacji od szarozółtego (brzuch) do rudobrzazowego (grzbiet). Upierzenie młodociane jest natomiast bardzo podobne do upierzenia letniego dorosłych samic.

Koguty w 1. szacie zimowej (godowej), którą noszą już od jesieni, są podobne do dorosłych samców. Nie mają jednak wyraźnego metalicznego połysku na piórach, a sterczki są wąskie i słabo wygięte. Młode kury mają upierzenie zimowe bardzo podobne do szaty starych samic. Wyróżniają się tylko obecnością dwóch spiczasto zakończonych, skrajnych lotek pierwszorzędowych, które pozostały im z szaty młodocianej.

Pierzenie letnie cietrzewi w 2. roku życia i starszych ogranicza się do częściowej wymiany piór. Rozpoczyna się krótko przed pierzeniem jesiennym, które wiąże się z całkowitą wymianą piór i w przypadku kogutów oraz kur bez potomstwa trwa od czerwca do 2. połowy października. U samic prowadzących młode pierzenie zaczyna się zwykle po wykluciu się piskląt. Podczas wymiany lotek zdolność lotu, zwłaszcza samców, jest ograniczona, dlatego ptaki ukrywają się w tym okresie w miejscach trudno dostępnych.

Możliwość pomyłki z innymi gatunkami

Mniejsze wymiary ciała, lirowaty ogon oraz białe pręgi przy tylnej krawędzi skrzydeł pozwalają odróżnić samca cietrzewia od głuszca *Tetrao urogallus* (A108). Obecność białych pręg i lusterek na skrzydłach oraz białe podogonie umożliwiają odróżnienie siedzących kogutów cietrzewi od kruków *Corvus corax* (A350) – nieopisany w tej książce. Mniejsze wymiary ciała, delikatne białe pręgi przy tylnej krawędzi skrzydeł, wyraźny falisty deseń na piórach osłaniających pierś oraz ogon zakończony wcięciem to cechy pozwalające odróżnić cieciorkę od samicy głuszca. Stosunkowo krótki, a jednocześnie szeroki ogon z wyraźnym wcięciem pośrodku, wspomniane pręgi na skrzydłach oraz falisty deseń na piórach pomagają w odróżnieniu cieciorki od samicy bażanta *Phasianus colchicus* (A115), nieopisanego w tej książce.

Biologia**Tryb życia**

Ptaki o aktywności dziennej. Tylko w okresie toków zdarza się nocna aktywność samców. Zarówno latem, jak i zimą,

cietrzewie najbardziej aktywne są przez ok. 2–3 godziny po wschodzie oraz przed zachodem słońca.

Większą część życia spędzają na ziemi. Okresowo, szczególnie zimą, często przesiadują także na drzewach. Najchętniej przemieszczają się po ziemi. Zrywając się do lotu, uderzają z łopotem skrzydłami, przelatują na rozpostartych skrzydłach, od czasu do czasu kilkakrotnie nimi uderzając, co zapewnia podtrzymanie lotu. Potrafią utrzymać się na wodzie, ale nie pływają dobrowolnie. Chętnie korzystają z kąpeli słonecznych i pyłowych. Noc spędzają najczęściej na ziemi – w trawach, na wrzosowiskach, pod krzewami, wykrotami lub nawisami gałęzi. Nocują także na drzewach, a zimą w jamkach wygrzebanych w śniegu.

Są ptakami towarzyskimi. Tylko na tokowisku dochodzi do walk samców o terytorium. Latem, choć żyją w odosobnieniu lub w grupach rodzinnych (kura i młode), areaty bytowania mogą się nakładać. Późną jesienią i zimą często bytują w stadach.

Lęgi

Okres godowy (toki) trwa od połowy marca do początków czerwca (pozorne toki odbywają się także jesienią). Miejscem toków są śródleśne halizny lub uprawy, a także torfowiska lub zagospodarowane łąki, a nawet oziminy. Spotyka się tam od jednego do kilkunastu (kilkudziesięciu) samców, które walczą o rewiry położone w centralnej części tokowiska, tam bowiem samice wybierają swoich partnerów.

Elementem godów są charakterystyczne odgłosy: czuszykanie i bełkotanie. Pierwszy z nich wydają zarówno koguty stare, jak i jednoroczne. Jest on słyszalny w sprzyjających warunkach z odległości do 1 km. Pojedyncza faza tej pieśni godowej brzmi jak „czhu-szy” lub „czuh- szyz sz sz” i trwa ok. sekundy. Bełkotanie w cichy poranek słychać z odległości do 3–4 km. Przypomina ono odgłos bulgotania wody w garnku, a z daleka gruchanie gołębia grzywacza. Bełkoczą tylko koguty aktywnie uczestniczące w tokach. Poszczególne zwrotki bełkotania trwają 3–4 sekundy, przy czym roztekowany kogut może powtarzać zwrotkę za zwrotką przez kilkadziesiąt minut.

Gniazdo stanowi płytki dołek wygrzebany w ziemi i wyłożony suchymi źdźbłami traw, mchem, liśćmi i pojedynczymi piórami, dobrze ukryty wśród traw lub wrzosów, nierzadko pod nawisem gałęzi. Może ono być usytuowane w młodniku, na uprawie leśnej, na łące, skraju torfowiska lub śródleśnej haliżni. Jaja są ochrowożółte, gęsto nakrapiane brązowymi, nieregularnymi plamkami lub drobnymi kropkami. Składanie jaj rozpoczyna się na przełomie kwietnia i maja. Pełne zniesienie zawiera najczęściej 7–10 jaj. Kura wysiaduje lęg samotnie przez 24–26 dni. Zniesienia powtórne, mniej liczne, zdarzają się w przypadku, gdy pierwszy lęg został zniszczony na etapie składania jaj lub na początku ich wysiadywania. Samice w okresie lęgów nie są terytorialne, a ich areaty mogą nakładać się.

Pisklęta wykluwają się w czerwcu lub na początku lipca i są typowymi zagniazdownikami. Po 10–14 dniach zaczynają latać, a w wieku 4–5 miesięcy osiągają masę ptaków dorosłych. Stado rodzinne (samica i młode) trzyma się razem do jesiennej wymiany upierzenia.

Zagęszczenie w okresie lęgowym w Polsce zwykle nie przekracza 1 os./km², natomiast jesienią, w sprzyjających warunkach może być dwukrotnie wyższe.

Wędrowki

Gatunek osiadły, przywiązany do miejsca występowania, szczególnie do miejsc toków i lęgów. Koczują przede wszystkim ptaki młode, zwłaszcza samice, które na stałe osiedlają się w okolicy sąsiednich tokowisk lub dalej. Przemieszczenia te mają miejsce zarówno późną jesienią, jak i wczesną wiosną. Kury przemieszczają się na dystansie do 25 km, ale nie można wykluczyć przelotów na odległość 50–100 km.

Późną jesienią stadka cietrzewi przemieszczają się często z ostoi letnich do zimowych. Zalutują wówczas także na tereny, gdzie wiosną i latem ich nie obserwowano. W przypadku znalezienia spokoju i obfitego żeru pozostają tam na dłużej. Przeloty takie ograniczają się zwykle do dystansu kilku kilometrów.

Zimowanie

W okresie zimy cietrzewie są zdecydowanie osiadłe. Żerują głównie rano i wieczorem, a w pozostałych porach dnia odpoczywają. W czasie surowych zim ich aktywność ogranicza się do 1–2 godzin, większość czasu spędzają ukryte w jamkach wygrzebanych w śniegu.

Wielkość stad zimowych zależy od zagęszczenia ptaków na danym terenie, przy czym zwiększa się ona w okresie surowych zim.

Pokarm

W pierwszych dwóch tygodniach życia podstawę pożywienia piskląt stanowi pokarm zwierzęcy, przede wszystkim małe owady. Później wzrasta udział roślin. Dieta dorosłych w okresie lata wzbogacana jest stawonogami, jednak dominuje w niej pokarm roślinny – pędy i liście roślin zielnych, krzewinek i krzewów.

Późnym latem i jesienią pokarmem są jagody i pędy borówek, owoce i listki żurawiny, owoce jałowca, dzikiej jabłoni, głogu i kaliny, nasiona traw i roślin uprawnych (zwłaszcza lucerny i gryki), a nawet żołądziej.

Zimą głównym pożywieniem są pączki brzozy, olchy i wierzy, a lokalnie także igły i pąki drzew i krzewów iglastych – sosny, modrzewia, jodły oraz jałowca. W okresach bezśnieżnych chętnie zjadają pędy borówek i jagody żurawiny. W terenach górskich ważnym uzupełnieniem pokarmu są pąki jarzębiny i dzikiej róży.

Na przedwiośnie do diety włączane są pąki liściowe krzewinek i drzew liściastych, igły modrzewia oraz młode liście roślin zielnych i traw.

Występowanie

Siedlisko

Cietrzewie zasiedlają w naszym kraju najczęściej kompleksy leśne zlokalizowane na terenach podmokłych, sąsiadujące z powierzchniami otwartymi lub półotwartymi: łąkami, uprawami leśnymi, bagnami oraz haliznami polygonowymi i innymi powierzchniami o charakterze nieużytków. Występują także w zaniedbanych lasach sosnowo-brzozowych na gruntach wyłączonych z użytkowania rolniczego. W najwyższych zagęszczeniach bytują jednak na rozległych obszarach podmokłych łąk z zadrzewieniami wierzbowymi, brzozowymi i olchowymi, na torfowiskach wysokich oraz na nieużytkach, zwłaszcza w dolinach rzek. W górach zasiedlają przede wszystkim lasy reglaowe przerywane haliznami, torfowiskami itp., a także strefę górnej granicy lasu.

Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej, które mogą być istotne dla gatunku

- 4030 Suche wrzosowiska (*Calluno-Genistion, Pohlion-Callunion, Calluno-Arctostaphylon*)
- 4070 Zarośla kosodrzewiny (*Pinetum mugo*)
- 6410 Zmiennowilgotne łąki trzęślicowe (*Molinion*)
- 6510 Niżowe i górskie świeże łąki użytkowane ekstensywnie (*Arrhenatherion elatioris*)
- 7110 Torfowiska wysokie z roślinnością torfotwórczą (żywe)
- 7120 Torfowiska wysokie zdegradowane, zdolne do naturalnej i stymulowanej regeneracji
- 7230 Górskie i nizinne torfowiska zasadowe o charakterze młak, turzycowisk i mechowisk
- 9410 Górskie bory świerkowe (*Piceion abietis* część – zbiorowiska górskie)
- 91D0 Bory i lasy bagienne

Rozmieszczenie geograficzne

Gatunek szeroko rozprzestrzeniony w północnej i środkowej Eurazji, od zachodnich regionów Anglii i Szkocji po północno-wschodnie Chiny i północne rejony Korei. Zasiedla prawie całą strefę lasów i lasostepu Palearktyki, a niektóre stanowiska sięgają strefy stepów. Większość areatu – od zachodniej Europy do wschodniej Syberii, zasiedla podgatunek *T. t. tatrix*. Kolejny podgatunek zamieszkuje Wyspy Brytyjskie, a pozostałe – południowe krańce Rosji, Kazachstan, północną Mongolię, północne i wschodnie Chiny oraz północną Koreę.

Rozmieszczenie w Polsce

Występuje przede wszystkim w Polsce północno-wschodniej, gdzie zasiedla: Równinę Kurpiowską, Równinę Mazurską, Krainę Wielkich Jezior, Pojezierze Etckie, Puszcę Romincką, Pojezierze Suwalskie, Puszcę Augustowską, Kotlinę Biebrzańską oraz wysoczyzny: Białostocką i Bielską. Na wschodzie kraju nielicznie spotykany jest jeszcze na Wysoczyźnie

Siedleckiej, na Polesiu Lubelskim i w Kotlinie Sandomierskiej. Wśród pozostałych regionów kraju zasiedla liczniej Wyżynę Małopolską, Karpaty Zachodnie (zwłaszcza Tatry i Torfowiska Orawsko-Podhalańskie) oraz Sudety (zwłaszcza Góry Izerskie i Karkonosze), a nielicznie Wyżynę Śląsko-Krakowską i Bory Dolnośląskie.

Status ochronny

Ochrona gatunkowa w Polsce: gatunek objęty ochroną ścisłą, wymagający ochrony czynnej, którego nie dotyczy zwolnienia od zakazów wynikające z wykonywania czynności związanych z prowadzeniem racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej lub rybackiej, wymagający ustalenia stref ochrony, miejsc rozrodu (Dz U z 2004 r. Nr 220, poz. 2237) Polska czerwona księga zwierząt (2001): EN gatunek silnie zagrożony wyginięciem

Status zagrożenia w Europie: V gatunek narażony na wyginięcie

BirdLife International: SPEC 3

Dyrektywa Ptasia: Art. 4.1, załącznik I

Konwencja Berneńska: załącznik III

Występowanie gatunku na terenach chronionych

Jedna z najważniejszych ostoi cietrzewia chroniona jest w Biebrzańskim PN. Ponadto występuje licznie w Karkonoskim PN i Tatrzańskim PN oraz nielicznie w Babiogórskim PN, Gorczańskim PN i Poleskim PN. Ostoje jego wchodzi niekiedy w obręb rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych.

Rozwój i stan populacji

Europejska populacja cietrzewia oceniana jest na 550 000–1 800 000 p. Prawdopodobnie największa populacja zasiedla obszar Rosji, jednak dane te są bardzo szacunkowe, 100 000–1 000 000 p. Duże populacje zasiedlają Szwecję (170 000–210 000 p.), Norwegię (100 000–200 000 p.) i Finlandię (100 000–300 000 p.). Gwałtowny spadek liczebności cietrzewi w Polsce rozpoczął się ok. połowy lat 70. Tylko w latach 1982–1994 zmniejszyła się ona o 73%, a areal gatunku o 45%. W latach 90. wysokie tempo spadku liczebności, rzędu 10% w skali roku, obserwowano w wielu rejonach występowania.

Podstawową przyczyną regresu są przeobrażenia siedlisk związane z osuszeniem terenu (zabiegi melioracyjne) lub regulacją rzek. Lokalnie degradację siedlisk powodowała urbanizacja i industrializacja. Skutkiem tego było ograniczenie areatu potencjalnych tokowisk i miejsc lęgowych oraz zubożenie bazy pokarmowej w nadal istniejących ostojach. W następstwie tego samice zakładały gniazda w miejscach o większym ryzyku drapieżnictwa i mniejszych zasobach pokarmowych, przez co odchowywały mniej młodych. Niekorzystną sytuację spotęgował wzrost liczebności

drapieżników czworonożnych, m.in. na skutek akcji szczepienia lisów przeciw wściekliznie, prowadzonej w Polsce od 1993 r. W początku XXI w. w kilku regionach (Pojezierze Mazurskie, Kotlina Biebrzańska, Sudety Zachodnie) zaobserwowano zahamowanie spadku, a lokalnie nawet wzrost liczebności cietrzewi. Trendy takie są, z jednej strony, efektem korzystnych lokalnie zmian środowiskowych, np. powstawania rozległych powierzchni otwartych z wczesnymi stadiami sukcesji w następstwie gradacji owadów żerujących na drzewach bądź wyłączenia gruntów z użytkowania rolniczego, a z drugiej – następstwem zabiegów ochronnych: ograniczania działań gospodarczych w strefach ochronnych, pielęgnacji terenów tokowiskowych (usuwania nalotu drzew, okresowego, co kilka lat, wykaszania wrzosowisk), regulacji stosunków wodnych (poprzez budowę lub odbudowę sieci zastawek na rowach melioracyjnych, co zapobiega nadmiernemu odpływowi wód gruntowych prowadzącemu do osuszenia terenu, a w następstwie do niekorzystnych zmian szaty roślinnej) czy redukcji lisów.

Ocena liczebności krajowej populacji jest trudna do ustalenia. Oceny dokonywane dla lat wcześniejszych nie zawsze oparte były na wiarygodnych danych. W końcu XX w. oszacowano, iż w całym kraju żyło ok. 2000 cietrzewi. W latach 90. i na początku tego stulecia cietrzew występował najliczniej w następujących ostojach ptaków i obszarach proponowanych do włączenia do sieci Natura 2000: Puszcza Augustowska 65–80 kogutów (w latach 1993–1997), Puszcza Knyszyńska 135–170 kogutów (w latach 1986–1995), Puszcza Napiwodzko-Ramucka ok. 60 kogutów (w latach 1998–2001), Puszcza Piska ok. 95 kogutów (w latach 1990–1999), Dolina Biebrzy 185–220 kogutów (w 1997), Dolina Górnej Narwi 22–26 kogutów (w 1993), Doliny Omulwi i Płodownicy ok. 60–70 kogutów (w latach 1991–1998), Tatry 30–40 kogutów (w latach 1992–1997), Torfowiska Orawsko-Nowotarskie ok. 200 os. (w 2001), Bory Dolnośląskie 59–73 koguty (w 1997) i Karkonosze 30–40 kogutów (1991–1994). Poza wymienionymi obszarami cietrzew w większym skupieniu występuje w okolicy Kleszczeli w dolinie Nurca oraz w okolicy Ruskiego Brodu na północno-zachodnim skraju Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej.

Zagrożenia

Główne zagrożenia dla gatunku to zanikanie powierzchni dogodnych siedlisk lęgowych poprzez:

- osuszanie terenów, zwłaszcza torfowisk, co prowadzi do ubożenia szaty roślinnej, a więc bazy pokarmowej i osłonowej;
- zalesianie śródleśnych powierzchni otwartych i półotwartych;
- wycinanie zarośli na obrzeżach ostoi gatunku;
- zbyt intensywną penetrację ludzką w sąsiedztwie tokowisk (turyści) i terenów wodzenia młodych (turyści, zbieracze jagód);
- drapieżnictwo ze strony ssaków.

Propozycje odnośnie do zarządzania

Zgodnie z „Krajowym programem ochrony populacji cietrzewia” działania ochronne powinny uwzględniać ochronę konserwatorską (strefy ochronne) i czynną (kształtowanie siedlisk, ograniczanie presji człowieka i drapieżników, hodowlę zamkniętą, monitoring oraz działania edukacyjne).

W lasach ważne jest:

- zachowanie powierzchni otwartych lub półotwartych (rezygnacja z zalesień nieużytków, usuwanie spontanicznej sukcesji drzew i krzewów na tokowiskach);
- wzbogacenie bazy żerowej (wprowadzenie brzozy, jarzębiny, ochrona borówczysk, odmładzanie wrzosowisk);

Na obrzeżach lasów i w terenach nieleśnych należy:

- przeciwdziałać upraszczaniu struktury siedliska (ochrona strefy ekotonowej, wstrzymanie wycinania łożowisk);
- zwiększać areal wczesnych stadiów sukcesji leśnej (zalesienia fragmentów pól wyłączonych z użytkowania rolniczego);
- zwiększać uwodnienie torfowisk (budowa zastawek na rowach odwadniających, zasiedlenia bobrów).

Ograniczeniu presji człowieka służy:

- okresowe zamykanie szlaków turystycznych i dróg w sąsiedztwie tokowisk i terenów wychowu młodych;
- ograniczanie możliwości zbierania jagód na terenach wychowu młodych;
- powrót na poligonach do przerwy organizacyjnej w ćwiczeniach w kwietniu, czyli w szczycie toków cietrzewi;
- na łąkach i pastwiskach będących miejscami lęgów korzystne jest opóźnianie terminu rozpoczęcia ich użytkowania (rekompensaty dla rolników);
- w rejonach występowania cietrzewi należy zaprzestać wypuszczeń bażantów z hodowli wolierowej.

Lokalnie konieczna jest okresowa redukcja liczebności drapieżników (lis, kuna, jenot, kruk).

Propozycje badań

Należy zbadać:

- rozmieszczenie i liczebność krajowej populacji lęgowej;
- wybiórczość siedliskową;
- wpływ struktury krajobrazu i siedliska na liczebność;
- sukces lęgowy w zależności od siedliska;
- zmienność genetyczną w populacjach cietrzewi.

Monitoring

- coroczne liczenie samców biorących udział w tokach we wszystkich krajowych ostojach cietrzewia. Metodyka do ustalenia. Liczenia należy prowadzić w dzień pogodny, w szczycie aktywności tokowej, w całym rejonie tego samego dnia i najlepiej powtórzyć w danym sezonie;
- rejestrowanie obserwacji cietrzewi we wszystkich krajowych ostojach w końcu lata i jesienią dla oceny struktury płci i wyników rozrodu (liczba odchowanych młodych i liczba kur bez potomstwa). Metodyka do ustalenia.

Bibliografia

- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN. BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO. Zakład Ornitologii PAN.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL /EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. Cambridge, 160 s.
- KAMIENIARZ R., SZYMKIEWICZ M. 2001. *Tetrao tetrix* Linne, 1758 – Cietrzew. W: Głowaciński Z. (red.) Polska czerwona księga zwierząt. Warszawa, s. 173–177.
- KAMIENIARZ R. 2002. Cietrzew. Monografia przyrodnicza. Świebodzin, 120 s.
- KELLER M., FELGER A. F., PAŁUCKI A., PIOTROWSKA M., SZYMKIEWICZ M., ZAWADZKA D., ZAWADZKI J. 2000. Wpływ gospodarki leśnej na populacje głuszca *Tetrao urogallus* i cietrzewia *Tetrao tetrix*. Opracowanie dla Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych. Msc. Warszawa, 163 s.
- KLAUS S., BERGMANN H.-H., MARTI C., MÜLLER F., VITOVIČ O. A., WIESNER J. 1990. Die Birkhühner. Die Neue Brehm-Bücherei. Wittenberg Lutherstadt, 288 s.
- MINISTERSTWO ŚRODOWISKA. 2001. Krajowy program ochrony populacji cietrzewia. Warszawa, 21 s.
- PUGACEWICZ E. 1998. Aktualna sytuacja populacji cietrzewia *Tetrao tetrix* w Kotlinie Biebrzańskiej. *Not. Orn.*, 39, 2, 77–90.
- STORCH I. 2000. Black Grouse. W: IUCN Grouse Action Plan, s. 39–43.
- SZYMKIEWICZ M. – dane niepublikowane.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.

Robert Kamieniarz